

VII

В Ломакові завели земство, відчинили новий окружний суд, наїхали в Ломаків нові люде: суд, адвокати, нотаріуси, земський лікар. Між сими людьми приїхало кілька товаришів і знайомих Горovenка ще по університету: більше всього зрадив він з приїзду лікаря Харченка, котрого знав ще в Києві. Трохи згодя Ломаків перерізала залізна дорога, і знов нові люде і між ними Горovenків приятель ще з корпусу, інженер Копач. Зложився невеличкий кружок українців, котрий і став збиратися щотижня.

Горovenко ожив.

— Що ж, панове, — заговорив він раз, як зібрався кружок у нотаріуса Шварцмана, — добре те, що ми збираємось, споримо, але, здається, ми могли б, крім бесіди, дещо і робити...

— Що ж ми можемо робити? А ну, ну, скажіте, цікаво послухати? — обіззавсь дивуючись і насміхаючись Шварцман.

— Та от, приміром, книжки видавати, — відповів Горovenко, не даючи примітити, як уколола його Шварцманова насмішка.

— Справді, се річ до діла, — промовив Харченко, — от якби написати та видати книжку одну, приміром про холеру, другу — про причини недороду.

— Де ж тоті люде, щоб написали по-українськи? Щоб були популярні і не сходили з научного ґрунту. Хто вміє — нехай спробує... а я за се не берусь, — насміхався Шварцман. — Та ще й те: де ж на ті книжки ми добудемо грошей?..

— Зложимось, — промовив Горovenко, — хто що зможе, те й дасть.

Всі згодились на се діло, крім Шварцмана, адвоката Свистуна і судії Копальницького.

Час ішов собі: громадка українців збиралась щотижня, а роботою ніякою себе не проявила. Правда, Харченко написав добру книжку «Про догляд за дітьми», а Горovenко зложив книжечку «Про Київську давнину», але ті книжечки побрали «передивитися» — першу Свистун, а другу Шварцман і передивлювались поти, поки десь вони і погубились... Горovenко почав потроху відставати від громади, зате більш і більш здружуватись з Харченком і Копачем, а особливо з молодим парубком Качкою, засланим з Києва в Ломаків на догляд поліції. Качка був чоловік вельми вбогий і мусив жити тільки на ті шість карбованців, що видавали йому з каси: приватні уроки, служба були заказані для його. Жив він на самому кінці міста, у якогось коваля, укупі з його сім'єю; їв те, що і ковалева сім'я, і за се платив йому п'ять карбованців, заходив щодня робити до його в кузню і вчитися ковальству.

— Колись-таки ослобонять мене, випустять на волю: сяду собі де-небудь в селі, заведу кузню, — говорив Качка Горovenкові. — Отут то я буду з народом раз у раз, працюватиму для його. Та погадай тільки: кому не треба коваля? Без коваля ніхто не обійдеться... чи заступ налагодить, чи косу зварить, чи сокиру насталить — все до коваля... отут то я гартую сокиру і розмовляю з людьми — знаєш, як і про що... а далій покажу їм, як добре завести громадську кузню, громадський шинок (коли не можна вже без шинку), громадську крамницю, а далій громадські землі... усе громадське і нічیه... Гарно!..

Горovenко слухав такі щирі речі і всміхався, глядячи, який широкий рум'янець покриває Каччині щоки...

— От — лихо тільки: прив'язався гаспидський кашель, ніяк не відкараскаюсь від його, — додавав Горovenкові. Довгодливий такий сей кашель, чого вже Харченко йому не робить, а нічого не вдіє...

— Ти залишив би на який час кузню та спочив, а то щодня з огню та на холод, звісно, від його і застуга, і кашель... Ось послухай мене, — вговорював його Горovenко.

— Добре речеш, та в громаду не беруть, — відмовляв шуткуючи Качка Горovenкові. — А що

ж я робитиму? Сидіти без діла... нудьга візьме...

— Читатимеш.

— Я і тепер читаю.

Наступила холодна осінь; пішли тумани; Качка став більше кашляти; появилася пропасниця і звалила його з ніг.

Горовенко попитався вговорити Качку перебраться на кращу квартиру.

— Гм! чим же я платитиму? — відповів Качка.

— Я позичу грошей. Качка махнув рукою:

— Годі про се; хіба ж я мало і так напозичався у тебе за два роки?! Подумай кілько! А коли я віддам?

— Колись віддаш.

— Колись!! колись! погана отсе річ — колись.

— Між товаришами... — почав Юрко.

— Що між товаришами? Набрал єм 200 карбованців, так не віддавать їх, но ще набирати? А дзуськи!.. Коли б ще і в тебе була зайвина, а то...

— У мене є голова і руки.

— Годі, годі про се, — сердився Качка.

А недуг ішов все швидше...

В суботу на кутю зібралися українці до Копача. На дворі вже більш тижня стояв туман.

— Що се нема нашого рицаря, — промовив з іронією Свистун, мірячи на Горовенка.

— Мабуть, сидить у Качки... знаєте, Качка доходить; не сьогодні, завтра, — відповів

Харченко.

Аж ось згода трохи прийшов і Горовенко. По лицю його видно було, що він приніс недобрі вісті.

— Finis? — спитав у його Харченко.

— Вмер, — відповів він і швидше сів в кутку, щоб ні з ким не розмовляти: сльози душили його; він нізачо і не прийшов би сьогодні, коли б не пообіцяв Копачеві прийти до його на кутю з матір'ю.

— Треба, панове, складчину зробити та громадою, гучно поховати Качку... — сказав Свистун.

— Нащо та гучність, — промовив Харченко, — «земля еси, в землю й одідеши».

— По-моєму, не слід...

— Непремінно, безпремінно треба, — доводив Свистун. — Нехай люде бачуть, що єсть же такі люде і в Ломакові, що шанують і не цураються засланців...

— Коли вони мертві? — пустив крізь зуби Копач.

— Ні, і живих, і мертвих не цураються... — відповів Свистун.

— Складчину! Складчину... і всі підемо за труною... Се буде демонстрація, хоч невеликий протест живих людей, — промовив Шварцман.

Горовенко не витерпів.

— Нащо, панове, така складчина? Поховати Качку є на що і без складчини, треба було складуватись, поки він був живий, поки можна було витягти його з сиріої квартирі, не допустити до сухотки... ото б річ добра була, а тепер йому все одно...

— Йому все одно, — перебив Шварцман, — та нам не все одно: ми повинні протестувати...

— Овва! комусь то нужен той протест... Кажу ж вам — треба було вступатись за живого.

— Легко сказати: вступатися, помагати... Як його поможеш! Таківський був Качка: нехай би хто підступив до його з грішми!.. Так би межі очі і швиргонув...

— Можна б так зробити, щоб не швиргонув, — спокійно вже сказав Горовенко.

— Цікаво мені — яким се побитом? — з насмішком спитав Шварцман.

— Та хоч би, приміром, так: дали б ви йому яку роботу, переписувати і платили б по коповику з аркуша...

— А хіба ви не знаєте, — огризнувся нотаріус, — що я не маю на се права, дізнались би жандарми, так би і мене спровадили туди, куди Макар телят не ганяв. Легко других дорікати, а спитали б попереду себе: чим ви запомогли Качці?..

Горовенко нічого не відповів і замовк.

До самого кінця вечора він не промовив ні слова, і про складчину вже ніхто більш не згадував.

За труною Качки ішла ковалева сім'я, Горовенко з матір'ю, Харченко та Копач.

Зустріти Новий рік зібрались у судії Копальницького; народу зійшлося чимало, бо на Різдво поприїздили студенти з Києва і з Харкова.

— Ох, панове! важна новина є, — заговорив один приїжджий студент.

— Ануте яка? яка? — загомоніло разом кілька голосів.

— Ось нате, подивіться та прочитайте. — З сим словом студент витяг з-за пазухи великий аркуш паперу, розгорнув, показав і став читати. То була «золота грамота», зазив до різні... Прочитавши, молодий безвусий парубок глянув округ себе: усі мовчали, спустивши очі вниз.

— Яка у вас, панове, думка про сю річ? — допитувався студент.

— Мене вирядили до вас з Петербурга, щоб ви запомогли розпустити в народі...

— Отсю дурницю? — перебив його Харченко.

— Отсі грамоти, — відповів студент, почервонівши і притискаючи на слові «грамоти».

— Ха, ха, ха! — реготався Харченко. — От знайшли де богу молитися!.. Не знаю, як хто: а про мене — так нам треба поли врізати та втікати від сього...

— Певно не всі так гадають. Єсть, може, такі, котрим остобісіла опіка урядників...

— Остобісіла вона і мені, та тільки не визволитись нам з неї «золотими грамотами»...

— Коли ж так, так треба працювати усім, щоб звергнути опіку...

— Певно, що треба, та кажу ж вам, що тільки не «золотими грамотами»...

— А чим же? Треба ж щось робити...

— Треба! Треба, щоб народ розплюшив очі, подивився округ себе, хто його обдирає... — вмішався Свистун.

— То-то ж і є: треба оберігати народ від експлуатації жидів і павуків, від грабування урядників і панів, — доводив парубок.

Зав'язалась гаряча спірка. Вмішався і Горовенко.

— Ярмо, опіка, неволя, убожество і темнота народа, — заговорив він, — се, панове, така річ, що всі ми її знаємо; та не знаємо тільки одного — від чого воно се так сталося і чим воно держиться...

— Шинками держиться, — гукнув Свистун.

— Ні, ні! не шинками, а нашим громадським розладдям; нашою розню з народом, нашою апатією... коли хочете — нашою темнотою моральною. Гляньте навкруг: що таке з себе хоч би Ломаків — одні темніші ночі, другі грабують, обкрадують...

— От тим-то і треба розпустити «золоті грамоти», — радісно перебив Горовенка приїжджий.

— Не «грамоти» ваші, а світ треба розпустити в народі; моральне виховання треба дати нашій інтелігенції.

— Що, що? інтелігенції? — разом заговорило кілька голосів...

Горовенко проговорив вдруге:

— Морального цементу між нами нема...

— Хіба де позичити... що ж! не боронимо тому, в кого нема сього цементу, — перебив Шварцман і глянув на Горовенка.

— Та не про се річ... — заговорила Свистуниха. — Питання прямо стоїть: чи нам взятися за отсі «грамоти», чи ні?

— Я хочу ще щось сказати, довести свою річ до кінця...

— Буде, буде, — закричали одні.

— Ні, нехай договорює; треба дослухати чоловіка, — говорили другі.

Прийнялись спорити: чи договорювати Горovenкові до кінця, чи годі?.. Горovenko, щоб скінчити спірку, зрікся свого слова і замовк. Годинник продзвонив дванадцятку. Горovenko поздоровив швидше з Новим годом господаря і других і пішов з матір'ю додому...

«Нехай собі, — думав він про себе, — що хочуть роблять... я їх не пересилю, а тільки нерви свої розворушу».

Частіш і частіш став Горovenko, сам того не замічаючи, говорити з своїми знайомими про незрілість громадську, про недостачу морального устою і ідеалів, про лукавство людей... Струна жовчі стала обзиватися в його речах. Йому іноді становилось гидко серед людей, тим більше, що сліди деморалізації, лицемірства, прямування до наживи, сліди громадської реакції став він бачити частій; і став знов менше показуватись між людьми і більше замикатися в своїй «обителі» з книжками. На всі оті «прокламації», грамоти і т. і. він дивився як на чесні, енергічні, але не в свою пору принесені жертви. Чим більш вдумовався він в громадський побит, тим більш завірявся в своїй гадці, що ніякого серйозного сподівання не можна покладати на сучасний рух анархістів, що надія на нове життя — надія далека, що жити чесним людям тяжко, душно, але треба жити і працювати біля громадської освіти і морального виховання. На сучасні урядові реформи Горovenko ще менше сподівався: «Поки слово і печать на прив'язі — ні з якої реформи добра не буде! Спокійно і в добрі живуть он ті, що прямують до наживи, до чинів і хрестів».

— Стривай, стривай! от-от усе повернеться на кращу стежку, — втішав його Копач. — Прочитай, що пишуть в чужоземних часописах.

Горovenko тільки рукою махне.

— Читаю я і часопись і історію і знаю з неї, що такою дорогою не примусиш уряду ні до якої такої реформи, котра б укорочувала руки бюрократії.

— То колись було, тепер не той час... Громада підросла, а реакція урядова дійшла до того, що дальше іти нікуди...

— То то і горе наше, що задля реакції немає межі... а щодо росту громади... так про його краще мовчати. Ріст її такий, що, по-моєму, — путнього слова не варто: одно ширення самої освіти без морального виховання не велика ще річ...

— Що ж діяти... уряд не дає, — перебив Копач.

— Не дає, бо громада не вимагає...

— Ну, так що, по-твоєму, робити?

Горovenko загорівся і прийнявся викладувати Копачеві ту програму, якої треба держатися, щоб дійти до політичної волі, щоб підняти економічний і соціальний побит.

— А ножа і крові, — скінчив він, — цур їм... жертви великі, а добутки малі...

Чим рідше Горovenko появлявся в своїй невеличкій громаді, тим більше несли про його всячину.

— Він нещирий чоловік, він чоловік антисоціальний, — говорили одні.

— Та він чоловік без серця, холодний, злий, гордий, егоїст... ніколи на громадські потреби шага не дасть, — блязкала Свистуниха.

— Може, ні з чого, — говорила їй Сакуниха.

— Де там ні з чого: я сама бачила, як він купував банкові лотерейні білети.

— Я завірно знаю, — доводив Шварцман, — що в його сила грошей: от торік виграв сорок тисячів, але ж скупий такий, що крий боже.

— Та ще й трус великий, — додав Свистун.

— То і трус, і актор, і брехун.

— Добра голова і чисте серце у Горовенка, — говорили в другому кружку. — Живе чоловік тільки жалюванням, а скільки то добра робить... От Качці скільки помагав.

— Я добре знаю, — говорив Харченко, — що в гімназії нема жадного вбогого гімназиста, котрому чим-будь не запоміг би Горовенко; знаю, що він не за одного виплачував за право вчення, і знаю багато дечого і кращого...

Не можна сказати, що такі супротивні один одному пересуди про Горовенка були зовсім брехливі: кожен, хто не відав з його життя правдивих фактів (а відали їх, та й то далеко не всі, тільки Харченко та Копач), судив його по тому впливу, який робила Горовенкова натура. Треба ж сказати, що в останні три-чотири роки характер Горовенка став перемянитись так, що він і сам того не примічав. Воно ще і перше треба було добре придивитися до Горовенка, щоб по чертам його лица сказати, який в його характер. Іноді воно здавалось строгим, замисленим, але щасливим; дивився другий і думав: се характер прямий, чистий, але нервовий; а втретє — гляне чоловік на його палкі очі і скаже: от де спокій, а сила, та тільки сій силі не клади пучки в рот. Через се і про характер Горовенка гадав вірно тільки той, хто бачив його і в добрі, і в лихі години. У Ломакові лихих годин у його було більш, ніж добрих: кожна педагогічна рада не проходила йому так, щоб після неї не боліла в його голова, не билося незвичайно серце... кожен циркуляр, щоб пильній і пильній слідити про що говорять між собою гімназисти, що читають дома, з ким знаються, до кого ходять, — виводили Горовенка з себе, і багато тратив він сили здержувати себе в речах... Одначе вся сила з часом слабшає, і в характері Горовенка частій стало прокидуватись те щось «нерівне», що виходило з його чулого серця. В такі часи він силкувався нікого не бачити, ні з ким не говорити, і коли хто попадався йому в такі години, той виносив з розмови його такі уваги, що з Горовенком не слід сходитися, а краще обходити його; щось гірке, якесь вороговання виносив тоді чоловік від Горовенка. Був ще один случай, котрий примусив Горовенка сидіти більш самотою. Інспектором гімназії був Іван Петраш, родом українець, чоловік літ на десять старший за Горовенка. Колись він був і українофіл, поки вчителював, а як прислали його в Ломаків інспектором — він показав себе настоящим бюрократом: приходячи до Горовенка, він інакше не говорив, як по-українськи, але Горовенко ні в чому йому не довірився і не любив його.

Раз прийшовши до Горовенка, Петраш став хвалитися, що в Києві і в Харкові ломаківські гімназисти різко виділюються в університетах як люде добре освічені і з розвоєм.

— Особливо, котрі ідуть на історичні факультети, — додав він, — про сих професори говорять: перекинешся з ним кількома словами і зараз бачиш, що з Ломаківської гімназії.

— Та се таки правда, що наші гімназисти добре знають історію, — відповів Горовенко.

— А се все ваше діло... ваша праця...

— Ні, більше своя охота. — Горовенко був в доброму дусі і став вихвалити своїх слухачів.

— Так, так, — говорив Петраш, — але ж от що погано, що попечитель не так про нас і про вас гадає...

— Хіба що?

— Ось прочитайте, сьогодні прийшла... — Петраш подав Горовенкові бумагу попечителя: тут стояло, що з трьох політичних процесів примічено, що в них обвинувачувалось сім студентів, котрі були ломаківськими гімназистами. З сього попечитель виводив, що в сій гімназії мало слідять за гімназистами, мало вкореняють в них патріотичні чувства, значить, що вчитель історії не доволі звертає уваги на сей бік розвою і виховання...

— От тобі і на! — проговорив Горовенко, прочитавши бумагу. — Що ж се таке, яка ж тут наша або моя вина?.. Сього так не можна залишати: треба поїхати до попечителя... вяснити йому, я на Великдень поїду...

— Та до Великодня далеко... місяць ще, я міркую, що треба швидше їхати, тільки не вам, а самому директору.

— Нехай їде, а на Великдень і я поїду...

— Як знаєте, а тепер напишіть на сій бумазі, що читали її.

З сього часу директор став навідуватися на Горовенкові лекції в старших класах, а самому Горовенкові траплялося заперітити, що під дверима того класу, де були в його уроки, стояв або Петраш, або хто з надзирателів, прихиливши ухо до щілини.

— Вас підслухують, — остерігали гімназисти Горовенка.

— Нехай на здоров'я підслухують, — одповів він, всміхаючись, а на серці у його якоюсь гадюкою обзивались такі остороги.

«Розпутство, деморалізацію ширять межі дітьми», — думав він, вертаючись з гімназії додому, і, скрегочучи зубами, ходив по кімнаті.